

УДК 342.9:383:681.3

В.М. БРИЖКО, доктор філософії (Ph.D) з юридичних наук,
старший науковий співробітник

ПРО УЗГОДЖЕНІСТЬ ПОНЯТЬ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА

Анотація. Щодо гносеології понять “людина”, “громадянин” і “особа” та “права” і “свободи”.

Ще за глибокої давнини люди розуміли – все починається з розуміння сутності понять та їх термінологічного тлумачення, тобто – дефініцій. Дефініції віддзеркалюють істотні ознаки (зміст) предмета або явища за допомогою загальноживаних слів (імен). У трактаті “Категорії” великий філософ Аристотель звертав увагу на те, що імена і речі (предмети) перебувають в досить складних відносинах. Серед них є “омоніми” – слова-близнята, що позначають різні по суті речі, які, втім, пишуться однаково; “синоніми” – слова, схожі за значенням, але різні за написанням та звучанням; “пароніми” – слова одного кореня, але різного граматичного походження. Без розуміння змісту, який вкладається в те або інше слово, співвідношення між словами та комунікації людина сама по собі, просто як індивід, існувати не може. Комунікація – це спілкування, універсальна умова людського буття. Людське існування (екзистенція) створене словом. У 20-х рр. минулого сторіччя філолог, філософ, історик і математик О. Лосєв стверджував: “Слово виражає сутність речі. Назвати річ, дати їй ім’я, виділити її з потоку незрозумілих явищ, подолати хаотичну плинність життя – значить зробити світ розумнішим. Увесь світ є не що інше, як імена і слова різних ступенів напруженості. Тому слово – є життя. Без слова та імені людина асоціальна, не здатна до спілкування, не соборна, не індивідуальна. Словом та ім’ям створений і тримається світ” [4, с. 3].

Значений аспект особливо важливий для людини, яка обвивається у новому світі віртуального життя і діяльності. Нині він охоплює все те, що пов’язується з інформаційними відносинами в електронно-інформаційному середовищі та становленням інформаційного права у системі права. Знання змісту та співвідношення понять прямо пов’язано з вирішенням питань підстав та меж їх застосування в інформаційному законодавстві.

Метою роботи є пізнання сутності та взаємозв’язку таких базових понять у сфері інформаційного права як “людина”, “громадянин” і “особа” та “права” і “свободи”.

У статті “Понятійний апарат інформаційного права” [5] відзначається : “Інформаційне право вимагає уважного ставлення до його термінологічної системи. Достатньо інтенсивний процес створення сучасного інформаційного законодавства зумовив появу термінів, які можуть неоднозначно трактуватись. Часто це відбувається тому, що впродовж короткого відрізка часу (10 – 15 років) відбулася істотна трансформація розуміння змісту багатьох понять, які використовуються в інформаційному праві. Соціально-політичні реформи у 1990-х р. у країні привели до зміни суспільної свідомості і, як наслідок, до зміни правосвідомості. У суспільстві по-новому стали сприймати такі поняття, як “свобода слова”, “вільний доступ до інформації”, “інформаційна безпека” тощо. З іншого боку, технічний прогрес сприяв появі багатьох термінів, які почали широко використовуватися в законодавстві. Наприклад, буквально останніми роками стали вживатися такі поняття, як “електронний документ”, “електронний підпис”, “електронна торгівля”, “веб-сайт”, “веб-сторінка” тощо.

Гостроту ситуації додає факт того, що в інших галузях законодавства з'являються норми, які регулюють інформаційні відносини. При цьому часто використовуються терміни, зміст яких явно дисонує з термінами, які використовуються в “класичному” інформаційному законодавстві.

Наявність сталої термінологічної системи інформаційного законодавства необхідна для того, щоб забезпечити вимоги законотворчої техніки і підвищення ефективності правозастосовної діяльності. Багато авторів звертає увагу на необхідність проведення досліджень з термінологічних проблем інформаційного права. Тому завдання формування чіткої, вивіреної, обґрунтованої термінології інформаційного законодавства, нормативного закріплення понять, особливо на сучасному етапі його формування, є досить актуальним”.

Звернемося до аналізу важливих понять, які мають, на наш погляд, особливе, пріоритетне значення у нормотворчій та правозастосовній діяльності.

У чинному законодавстві України щодо суб'єктів інформаційних відносин застосовуються такі різні за змістом поняття, як “людина”, “громадянин” або “особа”.

В Конституції України [1] суб'єктами інформаційних відносин визначаються “людина” (ст. ст. 3, 21, 28, 32, 34), “громадянин” (ст. ст. 32, 41, 54) або “особа” (ст. 32). Конституція України застосовує також такі категорії, як “права і свободи людини” (ст. 3) та “права і свободи людини і громадянина” (ст. 55).

Згідно із Законом України “Про інформацію” [2] з цих понять до суб'єктів та учасників інформаційних відносин віднесено поняття “громадяни” (ст. ст. 7, 42), хоча у тексті Закону застосовуються поняття “особа” (ст. ст. 2, 23, 38) та “фізична особа” (ст. 30).

Людина – узагальнююче поняття для всіх представників людства, яке поєднує в собі відображення спільних якостей людей (біологічного і соціального змісту) [6, с. 110]. Кожна людина:

а) народжується індивідом – одиночний представник людського роду, окремо взята людина поза її соціальними якостями. Поняття відображає передусім природно задані властивості людини: стать, вік, фізіологічні особливості та природжені якості її психіки, які відображаються в темпераменті;

б) формується в процесі суспільного життя як особистість – конкретне виявлення соціальної сутності людства на рівні окремих його представників; сукупність інтелектуальних, соціально-культурних і емоційно-вольових якостей конкретної людини;

в) кристалізується в індивідуальність через реалізацію своїх природних, психічних, духовних та соціальних особливостей у соціально значущі якості протягом всього свого життя. Тобто індивідуальність – індивідуальна форма суспільного життя людини, сукупність унікальних та універсальних її якостей – спільних, типових (загальнолюдські природні та соціальні ознаки), особливих (конкретно-історичних) та одиничних (неповторних фізичних і психологічно-духовних характеристик).

Згідно із словником С.І. Ожегова, “человек – живое существо, обладающее даром мышления и речи, способностью создавать орудия и пользоваться ими в процессе общественного труда” [7, с. 875]. В розумінні юридичної науки людина є особою з природними, набутими від народження (невід'ємними) правами і свободами.

Тлумачний словник української мови слово “людина” пояснює так [6, с. 503]:

- 1) будь-яка особа; кожний; людська постать;
- 2) особа як втілення високих моральних та інтелектуальних якостей.

У підручнику з теорії держави і права [8, с. 326] зазначається, що термін “людина” вказує на біосоціальну істоту, одну з форм земного життя, яка має здатність мислити, створювати й використовувати для задоволення своїх потреб знаряддя праці, володіє

мовою й розвивається за умови широкого та тісного спілкування із собі подібними. Отже, категорія “людина” застосовується, коли необхідно підкреслити природне походження прав і свобод, пріоритетність (верховенство) його потреб та інтересів у взаємостосунках з органами держави. Це обумовлено побудовою сучасної системи права України на засадах концепції природного права, про що йдеться у ст. 3 Конституції України.

Поняття “громадянин” у словнику С.І. Ожегова визначається як “лицо, принадлежащее к постоянному населению данного государства, пользующееся его защитой и наделенное совокупностью прав и обязанностей” [7, с. 146].

В Українській юридичній енциклопедії [9, с. 640] поняття “громадянин” визначено як фізична особа, статус якої обумовлений належністю до громадянства певної країни. Громадяни є найчисленнішою категорією населення, володіють повнішим обсягом прав і свобод, ніж інші – іноземці та особи без громадянства.

Етимологія поняття “особа” вказує на: 1) окрему людину; людину-учасника правових відносин; 2) людську індивідуальність, особистість [6, с. 601]. Громадянин є завжди людиною. Але з юридичної точки зору не кожна людина може бути громадянином. Звідси випливають певні відмінності у правовому статусі “людини” і “громадянина”. Перебування людини у громадянстві країни обумовлює поширення на неї обсягу законодавчо гарантованих на території відповідної держави прав і свобод, зокрема пов’язаних з її участю в політичному житті, управлінні державними справами, що невласливе негромадянам, забезпеченням інформаційної безпеки тощо.

Відповідно до ст. 3 Закону України “Про громадянство України” [3] громадянами України є: 1) всі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних ознак, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” від 13.11.1991 р. проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11.1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис “громадянин України”, та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України. Отже, поняття “громадянин” вказує на людину, котра має стійкі зв’язки з державою.

Українська юридична енциклопедія [10, с. 351] містить визначення поняття “особи” як людини, яка знаходиться в системі суспільних зв’язків та відносин. “Особа” володіє рисами та якостями, які характеризують людину в суспільному значенні та містять її соціальну оцінку.

Ю.М. Тодика під категорією “особа” в законодавстві має на увазі “мешканця країни” [11, с. 49], тобто будь-кого, хто проживає або перебуває на території держави на законних підставах.

За О.В. Анпілоговим [12, с. 17], зміст поняття “особа” є значно ширший, ніж термін “громадянин”, що означає лише осіб, які володіють громадянством України. З іншого боку, поняття “особа” в юридичному (позитивному) значенні вважається більш загальним, ніж “людина”. Воно передбачає такого носія прав і свобод, який володіє не тільки отриманими від народження правами і основоположними свободами, що

властиво для статусу людини, а й набутим у процесі життя відповідним соціальним статусом, що характеризує людину. Тобто поняття “особа” у зв’язку з державними інтересами може об’єднувати в собі поняття “людина” і “громадянин” та визначатися у правових нормах, що встановлені державою і забезпечуються її примусовою силою.

В нормах законодавства України не збігається зміст не лише понять “особа”, “людина” і “громадянин”, а й зміст таких понять, як “права” і “свободи”.

“Права” і “свободи” становлять окремі об’єкти правового регулювання. Так, Ю.М. Тодика відзначає, що “між термінами “права особи” і “свободи особи” є як загальне, так і відмінне, хоча інколи вони застосовуються як синоніми. Наявність в особи “права” свідчить про можливість отримання певних соціальних благ, тобто є “правом на” отримання чогось (на працю, освіту, достойний рівень життя і т. д.). Свобода – це можливість людини уникнути впливу з боку держави, державної влади тих чи інших обмежень. Свобода характеризує незалежність особи від держави. Наприклад, “свобода” від будь-чого (від цензури тощо)” [11, с. 51].

О.Ф. Черданцев деталізує зміст зазначених понять наступним чином: “По-перше, носій права має можливість вибору одного з двох варіантів поведінки. При цьому він може реалізувати або не реалізувати своє право. За наявності юридично визнаної свободи кількість варіантів поведінки збільшується. Наприклад, свобода думки і слова може здійснюватися у найрізноманітніших діях – громадянин може висловити свої думки як письмово, так і усно в будь-яких формах та видах. По-друге, право громадянина є правом, оскільки закріплюється в позитивному праві (законах) держави. Свобода ж може існувати й без права та держави. Вона не випливає із закону, потребує права як способу її обмеження. По-третє, основному праву, закріпленому в конституції, відповідає позитивний, активний обов’язок держави, направлений на створення умов для реалізації права. Якщо ж відносини особи і держави урегульовані за допомогою категорії “свобода”, то держава бере на себе обов’язки пасивні (негативні) не втручатися у сферу свободи, дозволеної законом. Активні дії при цьому вчиняє сам носій свободи. По-четверте, у випадку спорів з державними органами носій права повинен довести правомірність свого права, а у разі спорів, пов’язаних із реалізацією свободи, навпаки – державний орган обґрунтовує обмеження свободи рамками закону” [13, с. 111].

Отже, в юридичному (позитивному) значенні поняття “права” означає надані законом особі такі можливості, реалізація яких потребує сприяння з боку органів державної влади або органів місцевого самоврядування (він, як правило, вказує на визначені національним законодавством соціально-економічні та культурні права (права другого покоління), а термін “свобода” – можливості людини і громадянина, що можуть бути практично здійснені за відсутності втручання носіїв владних повноважень у відповідну сферу індивідуальної поведінки (цією категорією позначаються права першого покоління – громадянські свободи).

Проте, як зазначає О.В. Анпілогов у [12, с. 20], не можна виключати подання позову до суду для захисту окремих гарантованих законом свобод, які за текстом законодавства іменуються правами, наприклад, ст. 34 Конституції України визначає право кожного на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів; ст. 35 – право на свободу світогляду і віросповідання; ст. 36 – право громадян України на свободу об’єднання в політичні партії та громадські організації тощо. Ототожнення в низці положень Конституції України 1996 р. термінів “права” і “свободи” можна вважати проявом традиції у створенні конституційних документів, в яких немає чіткого розмежування цих понять.

Одночасно, кожна “людина”, той же “громадянин” чи “особа” має унікальні персональні дані, які надають можливість ототожнювати та ідентифікувати біологічний стан, соціальний, матеріальний статус тощо будь-кого. Застосування цих даних повинне здійснюватися виходячи, насамперед, з того, що людина від природи отримала життя та можливість на самовизначення впродовж нього. Тому з метою захисту природних прав та зменшення фактору маніпулювання відомостями кожна людина має отримати пріоритет у праві володіння, користування та розпорядження (тріада повноважень права власності) своїми персональними даними за умов забезпечення балансу прав та обов’язків між людиною, суспільством і державою, що потребує чіткого визначення в інформаційному праві та інформаційному законодавстві.

Запропонований підхід створює реальні можливості захисту персональних даних та є науковою новацією у юриспруденції, аналогів якої у світової практиці не виявлено. Розробка та обґрунтування механізму захисту персональних даних, дослідження зауважень експертизи різних рівнів щодо заперечень у запровадженні вказаної форми захисту людини і громадянина було детально аргументовано в роботах, зокрема [14; 15].

Деякі висновки.

1. Встановлено, що сучасне інформаційне законодавство має ряд недоліків. Вони зумовлені тією обставиною, що різні закони і підзаконні акти, що регулюють відносини, об’єктом яких є інформація, приймалися в різний час без узгодження понятійного апарату. У юридичній практиці застосовують ряд термінів, які не досить коректні, не викликають відповідну рефлексію або не мають чіткого гносеологічного наповнення. Результатом є термінологічна неузгодженість, різне трактування однакових за назвою і формою понять, помилки омонімії, коли застосовують слова, які позначають різні предмети, що призводить до їх неоднозначного розуміння і застосування на практиці.

Для забезпечення втілення у життя проголошених Конституцією України та відповідними міжнародними стандартами ідеалів та ідей постає необхідність у створенні термінологічної єдності та узгодженості понять щодо сфери інформаційного права та інформаційного законодавства. Насамперед це стосується поняття “людина”, яке має застосовуватися тоді, коли необхідно наголосити, підкреслити природне походження прав і свобод, пріоритетність (верховенство) її потреб та інтересів у взаємостосунках з органами держави. Це обумовлено побудовою сучасної системи права України на засадах концепції природного права, про що йдеться у ст. 3 Конституції України.

2. З юридичної точки зору не кожна людина може бути громадянином. Звідси випливають певні відмінності у правовому статусі “людини” і “громадянина”. Перебування людини у громадянстві країни обумовлює поширення на неї всього обсягу законодавчо гарантованих на території відповідної держави прав і свобод, зокрема пов’язаних з її участю в політичному житті, управлінні державними справами, що невластиве негромадянам, забезпеченням інформаційної безпеки тощо.

3. Доведено, що поняття “особа” в юридичному (позитивному) значенні є більш загальним ніж “людина”. Воно передбачає такого носія прав і свобод, який володіє не тільки отриманими від народження правами і свободами, а й набутих у процесі життя соціальним статусом. Тобто поняття “особа” у зв’язку з державними інтересами може об’єднувати в собі поняття “людина” і “громадянин” та визначатися у правових нормах.

4. Визначено, що в нормах законодавства України не збігається зміст не лише понять “особа”, “людина” і “громадянин”, а й зміст таких понять, як “права” і “свободи”. В юридичному (позитивному) значенні поняття “право” означає надані законом особі такі можливості, реалізація яких потребує сприяння з боку органів

державної влади або органів місцевого самоврядування. Тобто поняття “право” ототожнюється з соціально-економічними та культурними можливостями, які визначені національним законодавством (так звані права другого покоління), а поняття “свобода” – з визначеними законом повноваження (можливості) людини і громадянина, що можуть бути практично здійснені за відсутності втручання носіїв владних повноважень у відповідну сферу індивідуальної поведінки (цією категорією позначають права першого покоління – громадянські свободи).

Категорію “право” не можна дробити на так зване “позитивне (суб’єктивне) право” та “природне право”. “Право” – одне. І якщо це не так, то, з метою досягнення суб’єктивних інтересів, його трактування та застосування у юридичній формі завжди буде різним. Звідси впливають можливості у маніпулюванні юридичними формулами, конструкціями нормативно-правових актів, їх лобіюванні та винесенні у різних судах протилежних рішень за аналогічними справами, але від ім’я одного суб’єкту – України.

5. Однією з проблем у застосуванні інформаційно-комп’ютерних технологій та інтермереж є проблема юридичного забезпечення захисту прав людини і свобод в електронно-інформаційному середовищі. Як вважається на Заході, у США, Японії, період “романтичного” розвитку інтермереж закінчився. Всі технологічні проблеми побудови світової інформаційної інфраструктури в принципі вирішені. Розвиток інтермереж почав визначати умови, зокрема, електронних бізнесу та банкінгу (що не такі безпечні, як здається), а також того, що стосується національної інформаційної безпеки. Зарубіжні електронні системи вже мають можливість перетворюватися на гігантських всмоктувачів грошових та будь-яких інформаційних ресурсів населення, підприємств тощо, зокрема – персональних даних окремих людей та юридичних осіб. З іншого боку, сьогодні немає конкретної юридичної відповіді на питання – як ставитися до так званого “портрета особи”, що зібраний з окремих відомостей персонального змісту із різних баз даних, які узяті з первісного контексту і, як правило, містять викривлений образ? Хто і як повинен нести відповідальність за зміст персональних даних, маніпулювання ними, які поширюються в інтермережі, на дисках? Відповідей як на ці, так і на інші питання немає. Є різні точки зору, ігри в “правову” експертизу, нескінченна порожня полеміка стосовно необхідності становлення інформаційного права як окремої галузі права і, одночасно, неоране електронно-інформаційне поле щодо правового упорядкування інформаційних відносин на рівні кодифікованого акта (у зв’язку, зокрема, з чим згадуються слова академіка В.М. Глушкова: *“Бардак автоматизировать нельзя”*).

Що впливає із сказаного? Існує реальний світ. Виник новий світ, відмінний від реального, світ електронно-інформаційного простору, який одержав назву – “Інформаційне суспільство”, і який вимагає нового погляду на регуляцію суспільних відносин. Для нового середовища необхідні нові юридичні підходи та конструкції, які відповідають природі людини і потребам дійсного її захисту. Зазначене безпосередньо стосується запровадження в Україні механізму захисту персональних даних людини, який має чітко відповідати положенням, визначеними такими європейськими та світовими стандартами як:

- Конвенція Ради Європи № 108 “Про захист осіб у зв’язку з автоматизованою обробкою персональних даних” від 28.01.1981 р. та Додаткового протоколу від 08.11.2001 р. до неї щодо органів нагляду у сфері захисту персональних даних [16, с. 66-71] (офіційний переклад засвідчено МЗС України від 01.07.2002 р., підписана Україною 29.08.2005 р. але не ратифікована);

• Директива 95/46/ЄС Європейського парламенту та Ради “Про захист осіб у зв’язку з обробкою персональних даних та вільним обігом цих даних” від 24.10.1995 р. [16., с. 273-293];

• Директива 97/66/ЄС Європейського парламенту та Ради “Про обробку персональних даних та захист прав осіб у телекомунікаційному секторі” від 15.12.1997 р. [16, с. 337-344].

Пропозиції щодо створення реального механізму захисту персональних даних в Україні передбачають наступне: з метою підсилення захисту прав і свобод та зменшення факторів маніпулювання відомостями людина має отримати пріоритет у праві володіння, користування та розпорядження (тріада повноважень права власності) своїми персональними даними за умов забезпечення балансу прав та обов’язків між людиною, суспільством та державою, що слід чітко визначити у інформаційному законодавстві.

Головний висновок з вказаного полягає у тому, що за всі роки (з 1997 по 2009 рр.) експертного розгляду запропонованої для запровадження в інформаційне законодавство України категорії **“право власності кожної людини на свої персональні дані” на визначених законом умовах**, жоден опонент або експертиза не в змозі надати зрозумілої відповіді на питання – чому людина не може мати право на саму себе в обсязі тих відомостей, які безпосередньо зачіпають її природні права, свободи та інтереси?

Використана література

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року. – К. : Інформаційно-видавниче агентство “ІВА”, 1996. – 52 с.
2. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) ; www.bod.kiev.ua
3. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. – Режим доступу : [//www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) ; [//www.bod.kiev.ua](http://www.bod.kiev.ua)
4. Брижко В.М. Інформаційне суспільство. Дефініції: ... / В.М. Брижко, А.А. Орехов та ін. ; за ред. д.ю.н., професора Р.А. Калюжного, д.е.н., професора М.Я. Швеця. – К. : “Інтеграл”, 2002 р. – 220 с.
5. Баранов О.А. Понятійний апарат інформаційного права / О.А. Баранов // Правова інформатика. – № 3(15)/2007. – С. 33-39.
6. Корнеєва Т. Права людини в інформаційному суспільстві. Комунікативні права : четверте покоління прав людини : тлумачний словник української мови / Т. Корнеєва ; за ред. проф. В.С. Калачника. – Х. : Прапор, 2002. – 992 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка : 70000 слов / С.И. Ожегов ; под ред. Н.Ю. Шведовой. – [21-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Рус. яз., 1989. – 924 с.
8. Теорія держави і права : підручник ; за ред. С.Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
9. Юридична енциклопедія : в 6 т. ; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 1 : А–Г. – 672 с.
10. Юридична енциклопедія : в 6 т. ; редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н–П. – 720 с.
11. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю.Н. Тодыка. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, – 2004. – 368 с.
12. Анпілогов О. В. Захист прав та свобод громадянина прокурором в адміністративному судочинстві : монографія / О. В. Анпілогов. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2008. – 168 с.
13. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 422 с.

14. Брижко В. Організаційно-правові питання захисту персональних даних : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.07 – теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / НАДПС України. – К., 2004. – 251 с.

15. Брижко В. М. Оподаткування електронної комерції: до питання нормативно-правового захисту персональних даних в Україні у зв'язку з їх економічним змістом // Правова інформатика. – № 3(19)/2008. – С. 47-56.

16. Системна інформатизація правоохоронної діяльності: європейські нормативно-правові акти та підходи до упорядкування суспільних інформаційних відносин у зв'язку з автоматизованою обробкою даних у правоохоронній діяльності : посібник. – Кн. 2 ; упоряд.: В.Брижко, М.Швець ; за ред. члена-кореспондента АПрН України М.Швеця. – К.: НДЦПІ АПрН України, 2006 р. – 509 с.

~~~~~ * * * ~~~~~